

Irodalomtörténeti Közlemények
 153. szám
RECEPCIÓ, SZÖVEGAKTUS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ
A RÉGI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETBEN
(Kontextusok és intenciók)*

Bene Sándor programtanulmánya

Bene Sándor írása a hazai irodalomtörténeti tradíciók által teremtett szituációt éppúgy mérlegeli, mint az irodalomtörténet-írás elméleti lehetőségeit egyáltalában. A magyar irodalomtörténet-írás elmúlt évtizedeiből a történeti poétikai és a történeti retorikai kutatásokat különíti el, érzékeltetve azokat a kihívásokat is, amelyek e gondolkodás- és beszédmódokat a hermeneutikai és a dekonstrukciós irodalomtudomány felől érték. Saját propozícióinak kibontása előtt két nagy iskola történetét és elméleti tanulságait gondolja végig, a jaussi recepcióesztétikáét és a skinneri szövegaktus-elméletét. Jauss kapcsán a fogalomtörténet-írás kosellecki vonala is bemutatásra kerül, ami nagyon is jogos kitérő, hiszen Bene évek óta a kora-újkori magyarországi politikai nyelvek és fogalmak leírásának kutatási programját készíti elő,¹ és a módszertani konszenzus minimumkövetelményeinek meghatározása közben nyilvánvalóan számolni kell a hasonló tárgyú kutatásokra szerveződött iskola munkájának tanulságaival.

A Jauss és a Koselleck által elindított kutatási paradigmák közös kiindulópontja a filozófiai hermeneutika. Lényegében személyes érdeklődésük tárgya formált ebből különböző módszertanokat az irodalmi hagyománytörténés ill. a társadalmi kommunikáció történeti kutatásának terepén. A Koselleck-féle fogalomtörténeti kutatás Bene szerint „nem sokat segít az irodalom és politika (vagy teológia, gazdaság, jog stb.) határterületén álló, s általában a határterületeken álló szövegek interpretációjában”, s az irodalmi kontinuum szövegeinek elemzésére alkalmasabbnak tűnik számára a Jauss-féle, általánosabb érvényű recepciótörténeti – de a fogalomtörténetet is integrálni képes – keret. Dolgoza-

* Az írás diskurzuspozíciójának ismeretéhez feltétlenül szükséges a következőket előrebocsátani: Bene Sándor és Kecskeméti Gábor 2003. április 3-án, egymás kéziratának előzetes ismeretében folytatott párbeszédet. Bene a vitát követően átdolgozta és kiegészítette írását, amelynek kéziratát 2004. február 21-én zárta le és adta át tördelésre. Az ItK jelen számának nyomtatását 2004. február 23-án meg kellett kezdenünk. Nyilvánvaló, hogy a 2003. áprilisi vitapartner huszonnégy óra leforgása alatt nem válhatott a 2004. februári írás vitapartnerévé. A jelen írás ezért a 2003 áprilisában elhangzott szöveghez képest csak minimális mértékű változtatásokat tartalmaz, és lényegében Bene 2003. áprilisi pozíciójával folytat dialógust. A szövegben a Bene írásából vett idézetek is a 2003. áprilisi kéziratból származnak; őszintén szólva a jelen válaszadásra rendelkezésre álló idő arra sem volt elegendő, hogy Bene a lapszám élén közölt írásában visszakерessük és hitelesítsük őket. (A szerk.)

¹ BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell*, ItK, 2001, 285–315 (a továbbiakban: BENE 2001); BENE Sándor, *Politikai nyelvek, politikai fogalmak, irodalomtörténet (A kora újkori kontextus)*, kézirat, Bp., 2003.

tában azt mérlegeli, hogy a régi magyar irodalomnak az autonóm irodalom és a pragmatikus szövegfelfogás segítségével nehezen navigálható terepén e szélesebb keret milyen mértékben és milyen hatékonysággal alkalmazható. Háromféle választ is ad e kérdésre, egyrészt a megtermékenyítő erejű hozadék lehetőségét, másrészt a problémákat, harmadrészt pedig éppenséggel a dolog lehetetlenségét emelve ki: „az irodalom története megírható ugyan, de csak az, és ennek a mesterségesen teremtetett kontextus-folyamnak nem sok köze lesz ahhoz, ahogyan a korban [...] értették az irodalmat Magyarországon.” Alapvető problémának mutatkozik szerinte, hogy a recepciótörténet interpretátora kizárólag az esztétikai szempontból kiemelkedőnek ítélt szövegekkel foglalkozik, amelyek befogadás-történeti sorban állnak. Így a jelen horizontján esztétikai tárgyként nem értelmezhető és a megszakadt vagy hiányzó hagyománytörténetű szövegek kihullanak a vizsgálatból. Nyitva áll viszont az út az „esztétikai megkülönböztetés” hibájának elkövetése előtt, vagyis olyan tárgyak esztétikai hálóbba fogása előtt, amelyeknek tartalmi, morális vagy vallási állásfoglalásra kellene kényszeríteniük az olvasót. Ugyanakkor a Jauss-i kérdés-irány Bene szerint nem teheti meg, hogy az esztétikai tapasztalatot ne kezelje kitüntetett szempontként: ha megnyílna a res litteraria, azaz a kora-újkori irodalomfogalom alá tartozó szövegek teljes köre előtt, az irodalomszociológia újabb irányzataihoz kerülne olyan közel, hogy azzal már önzonosságát, módszertani és elméleti önállóságát veszélyeztetné.

Bene kifejti, hogy mind a Gadamer-féle filozófiai, mind a Jauss-féle irodalmi hermeneutikát két területen folyamatosan súlyos bírálatok érik. Egyrészt a filológia-textológia bírálja a szöveg objektivitása iránti reflektálatlan, gyermeki bizalmat, holott a korszerűnek számító szövegfelfogások a szöveg mindenkor pluralitásáról beszélnek. A kifogások másik csoportja az applikáció kényszerét éri mint a ma jelentőséggel nem bíró szövegek történetének felszámolóját. Quentin Skinnert elsősorban olyan értelmezőként emeli ki Bene, akinek rendszerében a kontinuitás megteremtése nem kötelező elem, vagyis szövegfogalma szubsztanciális természetű: nem az olvasatokból összeadódó, a szöveg által potenciálisan tartalmazott – nyelvi (significance) – jelentések, hanem a szerző szándékával egybeeső – kommunikációs-szándékolt (meaning) – jelentés rekonstrukciójában érdekelt.

Skinner módszertani elképzeléseinek központi jelentőségű forrása a Wittgensteini alapra építő beszédaktus-elmélet, mégpedig nem annak eredeti, Austin-i, az illokutív aktus sikeres végrehajtásához erős nyelvi konvenciókat tételező változatában, hanem Searle-i, intencionalista továbbfejlesztésében. Igaz, Skinner magát ironikusan antiintencionalistának nevezi, amennyiben az illokúciós erőben mint a nyelv egyfajta erőtartalmában az illokúciós szándéktól megkülönböztetendő, interpretátori jelentések, konnotációk, remniszcenciák, implikációk forrására mutat rá. Ez a jelentésfelesleg okozza, hogy a szöveg jelentése nem azonosítható a szerző szándékával, az illokutív erőt recipiáló közvetlen tapasztalat csak a kontextus terében pótolható. Skinner a beszédaktus-elméletet abba az irányba fejleszti tovább, hogy az nagy komplexitású, bonyolult politikaelméleti, sőt filozófiai és irodalmi szövegek vizsgálatára is alkalmassá váljék. Eljárása képes megszabadítani a magas irodalomra koncentrálnak esztétikai megkülönböztetés kényszerétől, képessé

tesz a kánonból kiesett szövegek vizsgálatára is. Bene pedig joggal világítja meg, hogy a beszédaktus-elmélet effajta továbbépítésének útján haladva egy idő után már egyfajta szövegaktus-elméletnek nevezhető paradigmában utazunk.²

Úgy látom, Bene elgondolása a recepcióesztétikai és a beszédaktus-elméletre alapozott eljárások „dehogyse” létrehozott együttműködése. Bizonyítani igyekeznek, hogy elméleti előfeltevéseik nem zárják ki egymást. Skinner érvelésének nyelvtudományi bázisa pragmatikai, s a szubsztancialista felfogás ennek nem ellentéte, hanem egyfajta kiegészítője: „arra utal, hogy a kommunikatív szándéknak – bármennyire is félreérthető s félre is értik a konkrét beszédhelyzetekben – logikai alapon mindig csak egy helyes olvasata van.” Az elvárás horizont rekonstrukciós műveletei során megfontolandó a skinneri eljárás implikátuma, amely szerint ezt a horizontot nemcsak esztétikai igényű szövegek, hanem bármilyen szövegek, sőt nem-szövegek is közvetíthetnek, például cselekvések. A szöveg ugyanis cselekvés, de a cselekvés is szöveg. Ami pedig nagyon vonzóvá teszi a recepcióesztétika számára Skinner megfontolásait, az az, hogy nem igazság-kritériummal, hanem sikeresség-kritériummal és teljesülés-feltételekkel operál, nem egy mögöttes nagy elbeszélés tükrözésszintű ellenőrzését vagy bizonyítását végzi el egy adott (pl. irodalmi) szövegen, hanem a szöveg létrehozójának intenciójával kapcsolatban kérdez: sikerül-e intencióját kommunikálnia vagy sem.³ A beszédaktus-elméleti megalapozottságú kutatással való esetleges – mindenesetre lehetségesnek látszó – együttműködés persze azzal a következménnyel jár, hogy bizonyos szövegformológiai csoportok esetében a recepcióesztétikának le kell mondania arról, hogy esztétikai megközelítésének elveit a szöveg keletkezésének elsődleges kontextusára is kiterjessze. Ennek az elsődleges kontextusnak a skinneri elmélet gondjaira való utalása azonban a skinneri eszmetörténeti irányzatnak a sajátos irodalmiság mibenléte felé való meghosszabbítási hiányát kénytelen regisztrálni. Vagyis azt a tényt, hogy nem tudunk megnevezni olyan poétikai elméletet, amely a skinneri eszmetörténettel hasonló módon koherens rokonságban állna, mint a jauss-i esztétika a kosellecki fogalomtörténeti iránnyal.

Mivel „Skinner csupán deklarálta, de nem demonstrálta kielégítően szándékát egy az irodalmi szöveg hagyomány strukturálásában érdekelt elmélet felépítésére”, Bene a Skinner számára is kiindulópontot jelentő Searle elméletének belátásait pontosan ebbe az irányba, a régi magyar irodalom klasszifikálására alkalmas „szövegosztályok” kiépítése felé gondolja tovább. Módszere a „searle-i beszédaktus pozicionális vetületével kap-

² Bene szövegének 2003-ban nem alkotta még részét a 20–21. századi értelmező elmélettel részben homológ természetűnek látott régi irodalmi fogalmi keret, a Patrizi-féle poétika kiszemelése és alkalmazása. Ezért nem tartalmaz szövegem erre vonatkozó reflexiókat, noha ezt a felvetést is igen megfontolandónak tartom és részben opponálom is. Észrevételeim kifejtésére módot fogok találni a közeljövőben.

³ Érdemes itt felfigyelni Luhmann rendszerelméletének hasonló szemléletére. Szerinte a szociális rendszer alapegysége, elemi művelete a kommunikáció, amely kizárólag kommunikációhoz kapcsolódhat, közvetlenül tudathoz nem, így leírása sem érdeklődik a hozzá nem férhető tudati tartalmak iránt. Az „önreferenciális, egymásra utalt kommunikatív események rekurzív kapcsolatait” között a megértés fogalma is operatív: „nem valamiféle pszichikai történést, netán értelmezést jelent, hanem egy kommunikációs eseménynek a másikhoz való önreferenciális csatlakozását, egymásra következésüket”. RÁKAI Orsolya, *Működés és megfigyelés: Gondolatok a hálók struktúráiról és stratégiáiról (Problémavázlat)*, kézirat, Bp., 2000, 21.

csolatos meggondolások kiterjesztése”, vagyis a szövegek egyfajta tartalmi tipológiájának kidolgozása. A legfőbb tematikai kategóriák („illokutív tartalommezők”, „a publikus eszmecsere jellemző fórumai”, „tematikusan prestrukturált kommunikációs terek”) felmérését az egyes mezőkhöz sorolt szövegek intencionált illokúciós struktúrájának, domináns beszédmódjainak, logikai státusának háromdimenziós elemzése követi (monológ–polilóg, fikciós–nem-fikciós, szatirikus–ironikus). Dolgozata ezt követő részében Bene a kommunikáció e tematikus kategóriáihoz az illokúciós erő típusait, módusait illeszti, tematika és módusz konvencionális kapcsolatában, illetve az eseti móduszváltásokban ismerve fel a szövegek esztétikai minőségnek nevezhető sajátosságait.

Rendkívül figyelemreméltó meglátások ezek, amelyek feltétlenül méltók arra, hogy széles körű szakmai megvitatás alapjául szolgáljanak. Saját mondanivalómat szeretném azzal kezdeni, hogy a jaussi recepcióesztetikával kapcsolatos korábbi álláspontomat összefoglalom. Ezt a dolgot igen rövidre foghatom, hiszen e tekintetben csak az 1998-ban megjelent kötetem elméleti tanulságait sűrítő fejezet⁴ leglényegesebb meglátásait kell összegeznem.

Szembenézés a jaussi recepcióesztetikával

Az általam elvégzett és monografikusan lezárt irodalomtörténeti vizsgálat és a jaussi recepcióesztetika között erős affinitás mutatkozott meg. A produkciós időpont elvárasi horizontjának feltárási műveleteit csaknem pontosan a Jauss által összegzett eljárásokkal végeztem el. Először a prédikáció műfajelméletét tisztáztam, részint a normatív kézikönyvekből, részint a prédikátorok napi gyakorlatából és arra vonatkozó reflexióiból kiindulva. A tudható és a kimondható dolgok ismeretelmélet-történeti-ontológiai, a tudott és a kimondott dolgok pragmatikus-kommunikációs vizsgálata a valóság és a fikció viszonyára feltett kérdést fogalmazta újjá és ágyazta széles elvárasi horizontba. Meghatároztam a vizsgált beszédek viszonyát irodalmi környezetük ismert műveihez, rámutatva arra, hogyan olvad egybe a prédikátorok produkciós és recepció horizontja; a *variatio* fogalmában az intertextualitás egy különösen jellemző módozatát tipológiai igénnyel is kidolgoztam. Anélkül, hogy a recepcióesztetika megállapítását túlságosan kézzelfogható alkalmazási példán próbálnám szemléltetni, nem hallgathatom el, hogy véleményem szerint a könyvem mitizációról szóló fejezetében leírt befogadási tipológia pontosan az irodalom „életgyakorlat”-ba való behatolásának, jaussi „társadalomképző” funkciójának példájaként is interpretálható.

Azoknak a vonásoknak az elősorolása után, amelyek munkámat a recepcióesztetikai megközelítésmódokkal átjárhatóvá és kölcsönösen megtermékenyítővé teszik, annál nyomatékosabban mutathattam rá néhány feltűnő inkompatibilitásra a recepcióesztetika teoretikus rendszere és az általam a gyakorlatban alkalmazott, kipróbált irodalomtörténeti

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 234–243.

értelmező eljárás között. Az azonosságok és párhuzamosságok különös súllyal hívták fel a figyelmet az összeférhetetlennek bizonyuló elemekre, és érdekeltté tettek az összeférhetlenség feloldásában is. Nem először történt, hogy a rendszerbe beilleszthetetlen elemeket nem felhasználatlanul hagyni volt célszerű, hanem érdemes volt megkísérelni a rendszer érvényességét azokra is kiterjeszteni. Így azonban természetesen a rendszer egésze sem maradhatott változatlan, véleményem szerint azonban ez esetben mindebből még jelentős nyereség is származott.

1998-ban arra helyeztem a hangsúlyt, hogy lehetségesek a kérdésirányoknak olyan változatai, amelyeket nem a minden szövegben megjeleníthető létösszetevők iránti érdeklődés határoz meg, hanem a bizonyos életjelenségekben meglévő, más életjelenségekben hiányzó tényállások iránti érdeklődés, vagyis a bizonyos szövegekkel közös, más szövegekben fel nem található szövegjegyek önérdeke vált ki. A megállapítás különben nem okozhat meglepetést Gadamer olvasói számára: alaptétele az ő szintézisének, hogy a természettudományos gondolkodástól eltérően „a történeti megismerés nem törekszik arra, hogy a konkrét jelenségeket egy általános szabály eseteként ragadja meg. A konkrétum nem egyszerűen valamely általános törvényszerűség igazolására szolgál, mely gyakorlati célú előrejelzéseket tesz lehetővé. Esménye inkább az, hogy magát a jelenséget értse meg, egyszeri és történeti konkréciójában.”⁵ Monográfiám összegzésében szükségesnek láttam, hogy az irodalomtudomány antropológiai érdekéről ebben a széles értelemben beszéljünk, azaz világos különbséget tegyünk antropológiai és ontológiai érintettség között. Arra is felhívtam a figyelmet, hogy még kevésbé jogosult az antropológiai és az esztétikai érdek összeecsúsztatását kockáztatni meg az irodalomtudományi kutatásban.

Az már a továbblépés első irányvétele volt, hogy kapcsolatokat feltételeztem a szövegek bizonyos morfológiai csoportjai és a kérdésirányok tendenciái között, ami abban a parafrázisban is kimondható volt, hogy a bizonyos típusú szövegekkel érdeklődésük miatt rendszeresebben és elmélyültebben foglalkozók bizonyos kérdésirányok preferálásával teljesítik várakozásait. Skinner „kiváltképpen a társadalmi, az erkölcsi és a politikai gondolkodás” klasszikus szövegeinek feltárási módszertanát érzi elégtelennek,⁶ Dunn pedig úgy beszél saját eszmetörténeti kutatásának tárgyáról, mint (kényszerítő erejű) analitikus gondolkodás termékeiről, és ezen sajátosságukat tanulmányozásuk egyik alapvető indokának tartja.⁷ Nem esztétikai közvetítéssel kívánnak tehát részt venni a történő megértésben, hanem más kapcsolat-felvételi aspektust, más kérdésirányt tartanak kívánatosnak. A hatás-befogadás két fokozata számukra nem esztétikai érdekű kérdészmódban határoz meg hermeneutikai modellt. A legvilágosabban tehát azon kutatók

⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata* (1960), ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 28.

⁶ Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, ford. JÓNÁS Csaba = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe: John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk., utószó HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997 (a továbbiakban: HORKAY HÖRCHER 1997a), 7–53, 52.

⁷ John DUNN, *A politikaelmélet története*, ford. GÁL Ferenc = HORKAY HÖRCHER 1997a, i. m., 263–285, 275–276.

körében tűnt fel e hermeneutikai probléma, akik számára elemi érdekként jelentkezett, hogy szövegek történetiségével foglalkozzanak, olyan szövegekével azonban, amelyek a hagyományos irodalomtörténeti kutatásnak általában nem voltak tárgyai. A társadalombölcselet, az analitikus gondolkodás termékeit rögzítő szövegeket nevezték meg, hasonló probléma azonban számos további ontológiai tárgy vizsgálata során felmerülhet. A jelenségek sokrétűbbnek mutatkoznak azoknál az ontológiai típusoknál, amelyekre az esztétikai érdekű irodalomértelmező eljárások módszertanát részletesen kidolgozták és felkészítették.

Könyvem tapasztalatait akként összegeztem, hogy kísérletet tettem a 17. századi magyarországi prédikátorság mint társadalmilag-pragmatikusan meghatározható és mind produkciós, mind recepciós horizontjában ontológiai és kommunikációelméleti specifikumaiban is jellemezni kívánt intézményesség, valamint az ezen intézményesség által kezelt irodalmiság bizonyos aspektusainak felvázolására. Egy irodalomfolyamat⁸ – számos önreflexiót is felszínre dobó – működését írtam le, és igyekeztem figyelmeztetni arra is, hogy más irodalomfolyamatok kutatásának megközelítési módjai és eredményei csak sok áttételen keresztül, korlátozottan alkalmazhatók egy tárgyának ontológiai természetében oly markánsan különböző kutatási területen. A tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak láttam többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértéssel, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal való azonosítását.

Úgy tűnik tehát, hogy lehetségesnek tartottam a jaussi szemlélet és módszertan olyan kiegészítését, módosítását, amely képes a régi magyar irodalomtörténeti kutatás számára megfelelő kereteket és ugyanakkor mozgásteret biztosítani. Hitelesnek tűntek számomra Jauss szavai arról, hogy programtanulmányának kihívása „nem annyira a filológia tiszteletre méltó hagyományainak támadását jelentette, mint inkább az apológia váratlan formáját. A strukturalista nyelvészet világméretű sikere és a strukturalista antropológia győzelme idején minden régi társadalomtudományban a történelmi felfogás paradigmáitól való eltávolodás indult meg, s én ebben a helyzetben nem a történelem figyelmen kívül hagyásában láttam az új irodalomtörténet kialakításának lehetőségét, hanem éppen az addig elhanyagolt, a művészet lényegéhez tartozó és megítélését jellemző történetiség figyelembevételében. [...] Csak így lehetett kivezetni az irodalomtudományt abból a zsákutcából, amibe a pozitívizmusba fulladt irodalomtörténet, az öncéljait vagy az écriture (írás) metafizikáját szolgáló interpretáció és az összehasonlítást öncélúvá tevő komparatiztika juttatta.”⁹ A jaussi rendszerrel kapcsolatban most Bene által ismét jelzett két legfontosabb gond megoldhatónak látszott számomra a recepcióesztétikai irodalomkutatás fogalmi keretein belül, egy belső, mérsékelt megújítás proponálásával, amely eleve csak bizonyos szövegformológiai csoportokra terjedt volna ki. E propozíciónak két

⁸ A fogalomhoz: SZILI József, *Az irodalom mint folyamat = A strukturalizmus után: Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerk. SZILI József, Bp., Akadémiai, 1992 (a továbbiakban: SZILI 1992a), 153–197.

⁹ Hans Robert JAUSS, *Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika: Előszó* (1977), ford. BERNÁTH Csilla, Hel, 1980, 117–128, 119–120.

fontos pontja volt. Az egyik az, hogy e szövegekörön belül az esztétikai érdek helyett az applikáció más kapcsolat-felvételi lehetőségeit volna célszerű preferálni. Láttam, hogy ez a módszertant az irodalomszociológia felé mozdítaná, nem láttam viszont olyan problémát, hogy az esztétikai tapasztalat e szövegekkel kapcsolatban feladott primátusa veszélyeztetné az irányzat önazonosságát. A másik propozitumom az volt, hogy a megszakított vagy hiányzó hagyománytörténésű szövegekkel – alkalmasint több évszázados szünet után először – kialakított hatástörténeti kapcsolat is érdemeljen ugyanolyan rendszerszerű figyelmet, mint a kánonban benne álló szövegek jelentésvonatkozásának mindenkori újabb applikációja. E két elv érvényesítésének köszönhetően számomra egyáltalán nem léteztek az irodalom határterületén álló szövegek, hiszen elértem, hogy az irodalomtudományi módszertannal feltárt, a produkció időpontjában érzésem szerint kontinuous horizonton megjelenő szöveganyagot ne kelljen felapritanom és szétporcióznom a posztromantikus episztémé esztétikai kötődéseinek is megfelelni képes „irodalom”, illetve nem-esztétikai kapcsolatfelvétel számára elérhető „nem-irodalom” között.

Könyvem megjelenésének sikerült visszhangokat kiváltania, érdemi megvitatása azonban tudomásom szerint épp a hermeneutikai irodalomtudomány hazai műhelyeiben nem történt meg. Gondolom, Bene Sándor programtanulmányának pontosan ez az egyik oka: a propozíciók válasz nélkül maradása, és az így továbbra is tisztázatlanul maradt helyzet nyomasztó volta. Remélem, ő több sikerrel jár a figyelem felkeltésében az „irodalomelmélet mint az irodalomtudomány provokációja” projekt újabb változatával. Mert hiszen végül is erről van szó, és ez alkalommal sem a támadás, inkább az apológia váratlan formájáról, a recepcióesztétika régi magyar irodalmi terepen mindeddig kevésbé sikeresnek látszó műveletei láttán segítő vagy mindenesetre legalábbis együttműködésre készen álló kéz nyújtásáról.

Ugyan mindkettőnk programtanulmánya a hazai tudományelméleti diskurzus helyzete által meghatározott térben keletkezett, de felkínált megoldásaik egyáltalában nem csupán hazai érdekűek, hanem a recepcióesztétika módszertanának egésze szempontjából ajánlanak szemléleti megújulást. Ezért azonnal hozzá kell tennem a mondottakhoz, hogy a hazai helyzet tisztázatlansága nyilván csak az egyik oka, és úgy tűnik, nem is a legfontosabb oka Bene írásának. Elgondolásának távlatos és nagy tartóerejű voltából úgy látom, hogy az elsődleges ok inkább a szembesülés lehetett a recepcióesztétikának olyan sajátosságaival, amelyeket például Lucien Dällenbach nevezett meg. Többek között ő tette ugyanis szóvá, hogy a befogadás-esztétika arrafelé tart, hogy főként a befogadás alanyának és folyamatának a szöveghez és a történelmi kontextusnak a befogadás alanyához és folyamatához való viszonyát szemelje ki magának, a történelmi kontextus és a produkció alanya, a produkció alanya és a szöveg viszonya nem áll érdeklődésük középpontjában.¹⁰ Bene elgondolásai pontosan ezekben a viszonylatokban mutatják fel a recepcióesztétikai módszer gyengeségeit és kínálnak megoldásokat azokra. A felkínált megoldások pedig radikálisabbak is az általam fél évtizede javasoltaknál, hiszen nem a recepcióesztétika

¹⁰ Lucien DÄLLENBACH, *A német kutatás időszerűsége* (1979), ford. G. GAÁL Zsuzsanna, Hel, 1980, 129–131, 131.

fogalmi keretein belül, hanem a beszédaktus-alapozású elméletek irányába lépve tárulnak fel.

Mindketten nagyrészt olyan típusú szövegekkel foglalkoztunk eddigi pályánk során, és ezt áll szándékunkban tenni a jövőben is, amelyek a posztromantikus episztémé irodalomfogalmának alig felelnek meg. Az e morfológiai csoportba sorolható szövegekkel való foglalkozás döntés kérdése, a szövegek léte azonban felülírhatatlan adottsága tudományterületünknek. Én is úgy gondolom, mint Bene, hogy „nem a rendelkezésre álló anyag fölötti el-nézésre van szükség [...], mert az anyag adott, nem változtathatunk rajta, hanem az elméleti megközelítések módosítására.”

Úgy látszik tehát, hogy kutatásunk tárgyában, rátekintésünk alapelveiben, módszertani készletünkben és a viszonyainkat tisztázni kívánó érdekeltségeinkben is értelmezői közösség áll fenn Bene és én között. Felvetései készen találtak arra, hogy ismételt önreflexióra késztesse, és ennek eredményeképpen saját nézeteim lényeges elmozdulásával kellett szembesülnöm. Ugyanakkor konkrét elméleti javaslataim nem esnek mindenben egybe a Bene által megfogalmazottakkal. A következőkben a különbségeket kívánom részletezni. Ezek némelyike erősíti, némelyike gyengíti az általa elmondottakat.

Természetesen felfogása is, felfogásom is állandóan mozgásban látszik lenni, statikus-ság legfeljebb a mesterséges kimerevítések időpillanataiban látható. Csak példaképpen említem, hogy együttes gondolkodásunk során egy ideig mindkettőnk számára problémát okozott a régi irodalom szerzőire és korabeli olvasóira túlnyomórészt jellemzőnek érzett szubsztancialista szövegfogalom, vagyis a „mozdulatlan”, az olvasóhoz képest elsődleges szöveg ideája. Az alábbiakban viszont én is hozzájárulhatok valamelyest, hogy a régi irodalom szövegfelfogásának a pragmatikustól eltérő jellegét érintő aggályt eliminálni lehessen.

Az applikáció vallási hermeneutikában betöltött történetéhez

Szeretném azzal kezdeni a gondolatmenetet, hogy a filológia bosszúja helyett ez alkalommal a filológia szövetségét kínálom a hermeneutikai irodalomtudomány egy problémája számára. Kisbali László írt arról, hogy a Gadamer által a pietista hermeneutikának tulajdonított applikáció-elmélet a hivatkozott szerző, Rambach művéből nem igazolható, és hogy ráadásul a tévesen hivatkozott tézis a racionális biblikritika képviselőinek táborához köthető. Kisbalinak a kibontakozott vitában¹¹ kifejtett állításai közül ez alkalom-

¹¹ Kisbali felvetése és az azt követő vita: KISBALI László, *A filológia bosszúja avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE, 1997 (Adattár, 35), 263–279; *ua.*, Holmi, 10(1998)/9, 1275–1289; VAJDA Károly, *Ontikus kritika és ontológiai krízis*, Holmi, 11(1999)/6, 792–801; OLAY Csaba, *Megjegyzések Kisbali László hermeneutikatanulmányához*, Holmi, 11(1999)/6, 801–804; KISBALI László, *A filológia bosszúja II: Gadamer esete a pietista hermeneutikával – még egyszer*, Holmi, 11(1999)/7, 920–943; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Bosszú és filológia: Kommentár Kisbali László A filológia bosszúja című írásához*, Holmi, 11(1999)/7, 943–948.

mal csupán néhányat fogok érinteni, azokat, amelyek jelen gondolatmenetem szempontjából centrálisnak tűnnek. Az egyik ilyen, hogy Rambach nem volt a pietizmus jellegzetes pozícióját kifejtő gondolkodó, hanem közvetítő, akinek egész fogalmi világától ilyesformán idegen az applikációnak szubtilitásként való felfogása. Ez a megállapítás azonban nem foglal magában tagadást arra nézve, hogy a jellegzetes pietista szerzők által értett applikatív érzékenység, finomság, megélés – noha náluk ez meg nem a hermeneutika része, hanem a hívó ember személyes beállítottsága – ne volna csakugyan rokonságban Gadamer értelmezés-elméletével. A másik itt kiemelni kívánt állítás, hogy Rambach lényegében ortodox hermeneutikai felfogásában az applikáció a magyarázat során elérhetővé vált további igazolható állítások kibontását jelenti, a megértett tartalmakból következő további helytálló értelmekeit, függetlenül bármiféle személyre vonatkozástól. A harmadik Kisbali-elemzés arról szól, hogy a megértés csupán speciális esete Arisztotelész elméleti és gyakorlati tudás közötti megkülönböztetésének és egy általános álláspont egy különösre való, ott tételezett alkalmazásának, s ez utóbbiakkal még nem magát a hermeneutikai problémát értük el. Olyan megközelítésekkel kívánok élni ez alkalommal, amelyek egyáltalában nem cáfolják ezeket a felismeréseket, a megérthető hagyomány egészének összetételéhez képest azonban csökkenthetik jelentőségüket.

Egyrészt az utóbbi két évtized európai retorika- és homiletikátörténeti kutatásának a katolikus, a protestáns táboron belül pedig a puritánus és a pietista vallási irodalomhoz sikerült kötnie a posztromantikus irodalmi konvenciók szempontjából elsődleges fontosságú kezdeményezéseket, mégpedig olyanokat, amelyek már nem függetlenek az applikatív szubtilitás hermeneutikai jelentőségétől (noha nyilvánvalóan nem szüntetik meg hermeneutika és szubtilitás különállását). A teoretikus applikáció ortodox protestantizmusban használatos módozatához képest elmozdulást jelent ez a felfogás, noha még itt is inkább a legitim applikálhatóság kínálatforgalmazásáról van szó, nem az applikálás egyedi műveletéről. A 16–18. századi európai prédikációirodalom szakirodalma a közelmúltban, a kilencvenes években eljutott annak kimondásáig, hogy a *magnitudo* és a *praesentia* egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatásesszökeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet. A homiletikának ez a – nyilván tematikai okok miatt az egykorú retorikával szemben is egyfajta különbségként leírható – teoretikus eredetisége és elevensége a 18. század végére szorult háttérbe a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljével szemben.¹² Az utóbbi folyamattal egyidejűleg azonban – az európai fejlődéstendenciákban igazolható módon – a korábban a homiletika által elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé a poétika mozdul el.

Az applikáció bibliai szövegek megértésében való használatának történetén végigtekintve természetesen az az ortodox vonulat látszik erőteljesebbnek, amely az expliká-

¹² Debora Kuller SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 121–142.

ciótól elszigetelve, önálló művelleti aktus keretében számolt az alkalmazással, s így épp a Gadamernél központi szerepű megbonthatatlanságot, a megértésnek a személyemre való vonatkoztatástól megkülönböztethetetlen voltát nem tartalmazza. Magam is sokat foglalkoztam annak a műveletnek a történetével, amely explicáció és applikáció egymáshoz illesztésének retorikai kereteként határozható meg, a thesis és hypothesis kapcsolatával. Megállapítottam, hogy a prédikációk homiletikai értelemben vett tanítása e kettőt együttesen tartalmazza.¹³ Most annyi pontosítást kell tennem: együttesen, de a 17. századi homiletikai rendszerekben nem egyidejűként, hanem egymásra épülő külön fokozatokként. Ennek az egymásra következésnek aztán számos diszpozíciós változata, és ennek nyomán az applikációnak is több, egymástól fogalmilag halványan különböző változata alakult ki.¹⁴

Ez azonban a 16–17. század fordulójára lejátszódó változási folyamat eredménye. A reformáció első nemzedékének Biblia-értelmezéseiben feltett „quid sit?” kérdés jelentősége a következő nemzedékekben megváltozik, hiszen tanáraik már nagyrészt találtak dogmatikai konzekvenciákat implikáló válaszokat, a „quid effectus?” helyett pedig mechanikussá válik az elkülönülő doctrinát önállóan követő exhortatio.¹⁵ „A reformátorok dinamikus és személyes Ige-fogalma [...] kezd átváltozni egy inkább személytelennek és statikusnak mondható Ige-fogalomná: [...] az explicatio elválik az applicatio-tól, és ebben az a felfogás tükröződik, hogy a textus értelmét, sensus-át, a »tanúságot« mint teológiai tanítást objektív módon meg lehet állapítani, mielőtt annak usus-át, hasznát, jelen érvényét, életünkre vonatkozó igényét felismertük és elismertük volna. Tehát az ígehirdetésben az Ige nem egyetlen, dinamikus aktusban tárja fel a maga értelmét és követel tőlünk személyes döntést, hanem először locusokat, »tanúságokat« nyújt és csak azután kerül sor arra, hogy a hallgatók élete és cselekvése fölött is érvényesítse igényét.”¹⁶ A „teologizáló és polemizáló intellektualizmus” térnyerésével jellemezhető felekezeti ortodoxiák számára a doctrina „egyszerűen az igaz tan, a dogma” jelentésben létezik, holott a korai reformáció „szóhasználatában a doctrina szó még szerepelhet az

¹³ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 78.

¹⁴ Abraham Scultetus a prédikációnak a textus magyarázatát (*expositio*) követő részét nevezi *applicatió*nak, amelynek két része van: „deductio alicujus loci communis ex textu exposito” és „ostensio usus illius loci”; ABRAHAM SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* [Heidelberg, é. n.], edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárad, 1650 (RMK I, 840 – RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is), 1–38. Szilágyi Tönkö Mártonnál az előbbi (*doctrina* néven) még a prédikáció *declaratió*jának része, s csak az utóbbi alkotja az *applicatió*t; SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536).

¹⁵ Timothy J. WENGERT, *Georg Major (1502–1574): Defender of Wittenberg's Faith and Melancthonian Exegete = Melancthon in seinen Schülern*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, 73), 129–155.

¹⁶ CZEGLÉDY Sándor, *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAecl, 1), 131–168, 138. Ugyanakkor az ortodox homiletikák is öríznek nyomokat az applikáció korábbi hermeneutikai helyzetének jelentőségéről, például abban a topikus hagyományban, ahogyan kijelentik: az *applicatio* „anima est totius concionis” (Scultetus homiletikájának XXV. pontja).

evangélium, a viva vox evangelií szinonimájaként is”.¹⁷ A protestantizmus 16. századi ismeretelméletének és hermeneutikájának történetében tehát az applikáció gadameri felfogásának előtörténete is megragadható. A korai reformatori nemzedékek számára a teológiai tevékenység nem elvont iskolai munkában, hanem a gyakorlatban valósult meg. Az igazi teológia teljes körű működése maga a prédikáció volt.

A prédikatori gyakorlatban még a 17. században is felismerhető a kétféle jelentéstulajdonítás hagyománya. Számos magyarországi protestáns prédikációban is megfigyelhető az az ismeretelméleti állapot, amelyet Debora Kuller Shuger amerikai kutató egy konzervatív anglikán prédikációs gyakorlatában mutatott be: a dolgoknak nincsenek tiszta határai, még az én–nem én határa is átjárható, a dolgok egyszerre bírnak több, egymással akár ellentétes jelentéssel, szó szerinti és metaforikus értelmekkel, a *verbum*-ról tett megállapítások a *res*re is vonatkoznak. Gyakori prédikációs módszer egy-egy kép bibliai előfordulásainak összegyűjtése és összeszövése. Az ilyen módszerrel megszerkesztett gondolatmenet mégsem logikátlan, heterogén elemekből hevenyészett konkordancia, hanem alkalmanként történetfilozófiai, megváltástani egésszé is összeálló egységes szemlélet jellemzi,¹⁸ és ez mindennél jobban mutatja, hogy a szerkesztésnek ez a módja nem a racionális gondolatmenet népszerű kommunikációjává való lefordításakor mint hordozó sík születik meg, hanem a racionális gondolatmenet helyett, mint önálló világszemléleti rendszer működik; mintha maga is egy lenne az általa kifejezett egyszerre érvényes ellentétek közül: népszerű kommunikáció és tudományos diskurzus, közlés és az igazság feltárása egyben. A 17. századra azonban már többségbe kerülnek azok a homiletikai megállapítások és szétszórt önreflexiók, amelyek a *res* és a *verba* viszonyában a távolságot hangsúlyozzák. Implikálva azt a következtetést sürítik ezek a megfontolások, hogy a kommunikáció és az igazság előrehaladása, s ezért az applikáció és az explikáció sohasem lehet azonos.¹⁹ Az álláspont védelmezői tiltakoznak a történelem analogikus értelmezése ellen, a normatív exemplumteremtés helyett a körülmények partikularitását hangsúlyozzák, vagyis a történeti narrációt demisztifikáló szerepűnek szánják. A tipológus és analogikus Biblia-értelmezés heves ellenzői, racionális értelmezéssel igyekeznek distanciába állítani és objektivizálni a szöveget.

A bemutatott két prédikatori hagyomány egyike számára a szöveg jelentése az értelmezések összességéből áll elő, az exegézis az értelem teljességét képes feltárni; a másik hagyományban a szöveg a kontextus része, az exegézis az egy helyes értelem megtalálása. A significance és a meaning ellentétpárját látjuk tehát viszont, és az előbbi természetesen a megértésbe beleértett applikatív mozzanatokat tart működésben a prédikátor és az exegeta munkája során.

¹⁷ Részletesen lásd CZEGLÉDY Sándor, *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége = A második helvét hitvallás Magyarországon és Meliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (StudAEccI, 2), 353–391, 389–391.

¹⁸ Debora Kuller SHUGER, *Habits of Thought in the English Renaissance: Religion, Politics, and the Dominant Culture*, Berkeley etc., University of California Press, 1990 (The New Historicism: Studies in Cultural Poetics, 13), 47–63.

¹⁹ Részletesen lásd KECSKEMÉTI 1998, i. m., 133–135.

Ezúttal csupán annak a gyanúmnak a jelzésére van mód, hogy ezek az ellentmondásos folyamatok részben reflektálttá váltak a kora újkorban, és e reflexió segítségével némileg a jelen horizontjában is áttekinthetőbbé tehető a helyzet. Az ide vonatkozó reflexív tér azonban nem a hermeneutikában vagy a logikában, hanem a retorikában és a homiletikában nyílik. Az az érzésem, hogy ha a gadameri applikációt nem ugyanilyen néven, hanem az akkomodáció homiletikai terminusa alatt keresnénk vissza a kora-újkori rendszerekben, termékenyebb nézőponthoz juthatnánk. Noha ugyanis igen nagy a kérdés körüli zűrzavar, egyes teoretikusoknál terminológiai distinkció alakult ki az applikáció és az akkomodáció között.²⁰ Náluk az utóbbi a jelen helyzetre vonatkoztatott létmegértést szokta jelenteni, nem pedig újabb teoretikus pozíciók elérését.

Az explikáció és az applikáció azonos voltának feltételezésére épülő rendszeres egyetemi teológiai stúdium európai története még kevésbé tekinthető ismertnek. Az ortodoxiák korában a dogmatika teológiai diszciplínája már kevés applikatív elemet őriz. A korai reformátori nemzedékek számára azonban még nem létezik distinkció az egyetemi teológusok dolga, a hittételek kifejlesztése, és a prédikátori gyakorlat, a tételek pusztá expozíciója között: az elsősorban applikációra szánt alkalmak is hozhatnak valódi tudományos eredményeket, és a szaktudomány művelése is applikatív hozammal járhat.²¹ A 16. század végén pedig az arisztotelianus tudományrendszertan is átlép a hermeneutikai probléma terepére. Az észak-itáliai arisztotelianizmus recepciójából újabb alátámasztást nyer a teológia praktikus stúdiumként való elgondolása, a padovai metodológiát a protestáns Németországban az új teológia legitimálására használják fel. A lutheránus szerzők Zabarella *Opera logicájának* (1578) teoretikus és praktikus tudományok közötti distinkciója nyomán a teológiát is praktikus tudományként sorolják be. Ennek rezolutív módszere a cél felől haladva közelít az alapelvek felé, azokat az eljárásokat keresi, amelyekkel célja elérhető.²² A cél pedig az üdvözülés képességének biztosítása, vagyis a megismerés az abban részt vevő számára inherensen applikatív tétellel bír.

Különösen érdekessé és elszánt további vizsgálatok tárgyává teszi a mondottakat, hogy a dogmatikai rendszerek megmerevedését és az applikációtól való fokozódó elhatárolódását szintén arisztotelészi hatással, a metafizikának az egyetemeken való ismételt megerősödésével szokás kapcsolatba hozni (Wittenbergben 1592-ben állították vissza annak tanítását). A metafizika ösztönzi arra a teológusokat, hogy saját tudományuk hatókörét definiálni próbálják, egyben az igazságot nem valamilyen gyakorlati cél miatt, hanem magának az igazságnak kedvéért, mégpedig szigorú szabályok szerint elérni kívá-

²⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 107(2003)/4–5, 367–398, 383.

²¹ Jānis KRĒSLIŅŠ, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54) (a továbbiakban: KRĒSLIŅŠ 1992), 75–86.

²² Heikki MIKKELI, *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism: Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences*, Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 1992 (Studia Historica, 41) (a továbbiakban: MIKKELI 1992), 20, 83.

A nominalizmus és a kontextualizmus

Közismert dolog, hogy Luther metafizika- és skolasztika-ellenességének egyik össze-tevője nominalista filozófiai felfogása volt. A 16. századi lutheranizmus egészére azonban korántsem egyöntetűen jellemző a nominalizmus. A század lutheránus gondolkodói-nak jelentős része mérsékelt realista – az universalia in re alapállásában megragadható – álláspontot képvisel, mégpedig épp a legnagyobb horderejű tanbeli kérdések megvála-szolása során. A proprietates és az azokat bennfoglaló subiectum közötti viszony szoká-sos megoldása körükben, hogy a proprietates olyan univerzálék, amelyeknek jelenléte szükséges egy genus elkülönítéséhez, anélkül azonban, hogy a genus definíciójának ré-szét képeznék. Érdekes megoldások születnek e mérsékelt realizmus körében: például az arról szóló tanítás, hogy az univerzáléknak csak az egyedekkel egyesülve van létük „se-cundum perfectionem essentiae”, úgy azonban, hogy ez az egyesülés különbözik az acci-dentaliákkal valótól, hiszen azok esetében az egyedek tőlük különbözővel egyesülnek.²⁵ Több lutheránus filozófus megpróbálkozik a realizmus irányába mutató még erőteljesebb megoldásokkal is. Akad védelmezője annak a tételnek, hogy lehetséges egy szubsztanci-ának léteznie és ugyanakkor mégis proprietatai nélkül lennie, aminthogy ezen helyzet fordítottjának is, vagyis a szubsztanciájuktól függetlenül létezhetők proprietások előfordu-lásának. Az első lehetőségnek például az isten-mivolt princípiumaira tekintve messzeme-nő krisztológiai konzekvenciái vannak, a második lehetőség a fizikai jelenlét eucharishti-kus tanításához használható fel, ez utóbbi pedig egyike a lutheránus és a kálvinista felfo-gás legszignifikánsabb tanbeli különbségeinek.²⁶ Mindkét lehetőség széles körben kama-toztatható az exegetikai módszertanban is.²⁷

A legtriviálisabb közhelyek közé tartozik, hogy Luther Biblia-hermeneutikai újításai-nak legfontosabbika annak felismerése, hogy az értelmezni kívánt szöveghelyek kontex-tusa alapvetően határozza meg az érvényesen a helynek tulajdonítható jelentéseket. Mind személyesen tőle, mind tetszés szerint megválasztott bármely követőjétől egyértelmű nyilatkozatok százai-ezrei gyűjthetők össze és mutathatók be a kontextus jelentést meg-határozó jelentőségéről. Csak egyetlen példán szemléltetve: Wolfgang Franz szerint a

²³ KRESLIŇŠ 1992, i. m., 86–101. A 16. századi Wittenberg és a filozófia viszonyáról lásd Sachiko KUSU-KAWA, *Law and Gospel: The Importance of Philosophy at Reformation Wittenberg*, History of Universities, 11(1992), 33–57.

²⁴ MIKKELI 1992, i. m., 25–29, 83.

²⁵ Kristian JENSEN, *Protestant Rivalry: Metaphysics and Rhetoric in Germany c. 1590–1620*, Journal of Ecclesiastical History, 41(1990), 24–43 (a továbbiakban: JENSEN, K. 1990), 31–35.

²⁶ JENSEN, K. 1990, i. m., 28.

²⁷ JENSEN, K. 1990, i. m., 29.

Biblia-értelmezés „duabus constans regulis essentialibus et perspicuis”, s e két főszabály egyike a kontextus figyelembevétele (a másik, gyakorlatias tanács különböző nyelvű változatok összevetését ajánlja).²⁸ A reformatori Biblia-értelmezés az e jelentőségnek megfelelő módszertani változtatásokat is végrehajtotta, amikor a középkori négyes Biblia-értelmezés helyébe a grammatikai, szintaktikai és szemantikai elemzés módszerét állította.²⁹

A kontextusnak tulajdonított fontosság szinte magától értetődő következménye a nominalista ismeretelméletnek. Minthogy az univerzálék helyett csupán azok megnevezései bírnak önálló léttel, a megnevezések grammatikai-szintaktikai környezete lényegében az egyetlen elképzelhető módszer a fogalmak jelentésrétegeinek és -köreinek meghatározására, azonosság és különbség, azonosító és megkülönböztető jegyek leírására. A nominalizmus a világ szövegszerű volta melletti állásfoglalást jelent, így természetes társa a pragmatikus jelentéseket tanulmányozó kontextualizmus. E keret nyelvi aspektusa mindenekelőtt a természetes nyelvek ontológiai helyzetben álló preformáltsága jelenségében ragadható meg, amire a dekonstrukció szívesen alkalmazza az ontológiai helyzetbe hozott retorika megnevezést. A disszeminatív szemantikai műveletek itt a parole körében történnek meg, mégpedig mint nem tudatos és nem reflektált folyamatok. Deviációként részben talán nem is reflektálhatóak: kérdés, hogy van-e egyáltalán *langue a parole* folyamatai mögött.

Épp ezért a lutheri Biblia-értelmezés és prédikációs módozat jellemzésére már röviddel halála után elterjedt és általánossá vált azt mint heroikusát, istenemberit (*theandrica*) és módszer nélkül valót (*ἄτεχος*) említeni.³⁰ Úgy tűnik, gondolatai kifejtésének volt

²⁸ Wolfgang FRANZ, *Tractatus theologicus ... de interpretatione Sacrarum Scripturarum ...*, *duabus constans regulis essentialibus et perspicuis ...*, et CLII. exemplis selectis et difficilioribus elucidatus, Wittenberg, 1619.

²⁹ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5), 399–452, 412–413.

³⁰ Christoph Schleupner (1566–1635) az utol nem érhető példaképnek kijáró tisztelettel beszél Luther prédikálási módszeréről, amelyet „heroikus”-nak nevez: „*Methodus concionandi heroica est [...] ubi verbis coelestis doctores peculiari spiritu et divina virtute praediti, materiam quandam sacram, omnia plaerunque partitione et suppressa propositione, neglectisque aliis logicis et rhetoricae requisitis, ad Spiritus sancti dictamen et incitamentum, zelo, sapientiā et dexteritate admirabili, instar orationis propheticæ et apostolicæ, pro concione tractant.*” (Idézi KRÉSLIŇŠ 1992, i. m., 38–44. Az idézet az eredetiből pontosítva: Christophorus SCHLEUPNER, *Tractatus de quadruplici methodo concionandi, rationem diversimode formatarum concionum ... exponens*, Leipzig, 1608.) Iacob Andreae így jellemzi Luther nagy hatású stílusát: „*animos non movet, sed trahit, passim fulgurat et fulminat*” (*Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primum, Wittenberg, 1595, 84). Johann Forster kétfelé, a didactica (Lehrschriften) és a polemica (Streitschriften) csoportjába osztja Luther írásait [Joh. HULSEMANNI, Doctoris Theologi in Academia Wittebergensi, (I) *Methodus concionandi, auctior edita. Cui accesserunt eiusdem auctoris* (II) *Methodus studii theologici, in privatum quorundam usum conscripta.* (III) *Nec non Doctoris Johannis FORSTERI Methodus ac*

egy olyan mozzanata, amelyről nem tudtak analitikus leírással számot adni, egy olyan platóni mozzanat, amelynek nem minden összetevője ragadható meg racionális módon. Leginkább az applikáció gondolható el ide tartozóként, mint amelyben a személyes érintettség szubjektív-emocionális aspektusai is hangot kaphatnak.

Ennek a tipológiának (atipológiának) az a különleges következménye van, hogy egy nominalista ismeretelmélet számára platóni típusú közléselméletben vet ágyat.

A realizmus és az intencionalizmus

A protestantizmus 16. századi metafizikai álláspontjainak aprólékos bemutatása helyett most arra emlékeztetek, hogy a hugenotta reformer Petrus Ramus rendszere a realizmus szélsőséges változatát testesíti meg.³¹ A Ramus–Amesius által kidolgozott ismeret- és irodalomelméleti rendszernek jelentős magyar recepciója is van, de még ennél is fontosabb a karteizianizmus hatása, amely a fogalmak és nyelvi jelölésük szoros kapcsolatát az idea innata feltételezésével is szavatolja. Nem véletlen Chomsky vonzalma a karteziánus rendszerhez. E realista tételezések szerint a fogalmak nem esetleges, hanem garantált hozzáférhetőségűek, a szubsztanciális jelentés feltárására tudományos rendszerben épül. E felfogásban nem a világ szövegszerűsége, hanem a szöveg világszerűsége tételeződik. A referenciális olvasatok tételezésének mindenkor megalapozásához gazdag kincsebányaként szolgál a ráfizmus és a karteizianizmus felfogása.

Kevésbé ismert és hangsúlyozott összefüggés azonban, hogy mindezen jegyek a realista felfogás intencionalista érdeklődéséből adódnak. A nyelv leképezi az őt megelőző világot, tehát a beszélő nyelvhasználatának artikulációs foka egyben a világ megismerésének és hatalom alá vetésének fokmérője, így a világ feletti uralom kifejeződése. Erre az aspektusra tekintettel a nyelvvel végrehajtott funkciók egyrészt a nyelvhasználó intencionálnak adekvát megfelelői, másrészt a világot és a nyelvet teremtő magasabb szándék potens megértési alkalmi. Az illokúciós szándékunk végrehajtásához rendelkezésünkre bocsátott eszközrendszer egyben egy magasabb szintű illokúció perlokúciós művelete.

E felfogásban a retorika olyan eszközrendszer, artisztikus művelet, amely a világ feletti uralom médiuma; önmagában is tökéletesen uralt-uralható tudnivaló, amely további uralom előidézője és szavatolója. A retorikai eszközök tárháza mint langue egyfajta episztemológiai készlet, a realista fogalmi keretek adekvát nyelvi transzformátora, felkészítve eredményes és hatékony aktuális műveletekre. Azt hiszem, erről a retorikáról is elmondhatjuk, hogy ontológiai helyzetben áll, azonban egészen másfajta ontológiát hatá-

formulae concionandi, (V) eiusdemque et (IV) D. D. Leonharti HUTTERI, ac (VI) Balthasaris MEISNERI celeberrimorum quondam in eadem Academia Doctorum et Professorum (IV, V) *Consilia de studio theologico, et (VI) lectione Biblica recte instituendis, ob argumenti similitudinem in unum volumen collecta, et impressa*, Wittenberg, 1638, 369], s az utóbbiról ezt a jellemzést adja: „In disputando Lutherus fere observat methodum αθητικην” (uo., 370).

³¹ Donald K. MCKIM, *The Functions of Ramism in William Perkins' Theology*, *The Sixteenth Century Journal*, 16(1985), 503–517, 515–516.

roz meg, mint a parole-szintű referenciátlan retorizáltság. Ennek a filozófia igazságérdekelttségével összekapcsolt retorikának³² a fogalmi világgal koherens szerveződése ismét különleges helyzet teremtője: a realista ismeretelmélet arisztotelianus közléselmélettel hosszabbodik meg, hiszen a transzformációk lényege a közölhető, megosztható, hatékony használatra alkalmas, ellenőrizhető, normatív megformálás.

A 16–17. századi modellben a nominalista ismeretelméleti rendszer kontextualistának, a realista intencionalistának bizonyult, és behatóbb elemzésük felszínre dobta azt a súlyos észrevételt, hogy a nominalizmus módszertanánál fogva szükségképpen kontextualista, a realizmus pedig lényegi tételezéseinek rendszerébe építve intencionalista. A terjedelmesre nyúlt ismeretelmélet-történeti áttekintésre korántsem csak azért volt szükség, hogy az applikációs megismerést a nominalizmushoz kapcsoljuk általa, vagy azért, hogy izgalmas példákat lássunk különböző érdekű ismeretelméleteknek más érdekű közléselméletekkel való egyáltalában nem kézenfekvő kombinációira. Az elmondottaknak abban kell most funkciót nyerniük, hogy láthassuk: megelőzöttség nélkül nincs kommunikáció. Ez sokféle értelemben igaz, például a posztmodern értelmezői irányzatok megelőzöttségére, számunkra természetes, otthonos voltára is utalhatnék vele. De most nem ezt állítom, hanem azt: a világra vonatkozó bármiféle reflexió vagy szándék a megelőzöttség helyzetében van. Szándékosan tettem, hogy nem a nyelvi megelőzöttséget hoztam szóba. Ha nominalista filozófiai alapra helyezkedünk, fogalmi rendszerünk valóban nyelvi megelőzöttségbe kerül. Ha azonban realista alapon állunk, akkor nyelvünk lesz fogalmi megelőzöttség elszenvedője. Attól függően, hogy milyen tételezéssel élünk a realista univerzálék természetét illetően, a fogalmi megelőzöttség szemléleti vagy akár tudásszintű megelőzöttség képét is öltheti. A filozófiai iskolától függően tehát artikulációnknak vagy nyelvi, vagy tartalmi adottságai megelőzöttek.

A történeti kommunikációelmélet problémái

Valamiképpen ez a kettősség Bene és az én gondolkodásomon és alkalmazott módsze-reinken is nyomot hagyott. A recepcióesztétika alapvetően nominalista beágyazottságú szemléleti elveinek követőjeként magam főként a nyelvi megelőzöttség természetével foglalkoztam, az aktuális tartalomra csak potencialitásként tekintő, formális-retorikai készlet történetiségét kutattam. A Bene által követésre-adaptálásra választott intencionalista szemléletmód realista kiindulású, Searle maga minden nyelvi relativista irányzat robusztus cáfolója. A fogalmi megelőzöttség horizontjáról pedig a kommunikáció propozicionális vetületére, vagyis intencionált tartalmára néző vizsgálat tűnik olyannak, amely ígéretesebb jelentéstulajdonítási lehetőségeket nyit meg. Saját nézőpontunkból egymásra tekintve így épp a másik megelőzöttséget illető alapelvei válhatnak észrevétel tárgyává. Bene számára túlságosan határtalannak tűnik a formális-retorikai műveleti elemek iránti

³² Hans BLUMENBERG, *Antropologische Annäherung an die Aktualität der Rhetorik = Rhetorik*, Hrsg. Josef KOPPERSCHMIDT, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, I, *Rhetorik als Texttheorie*, 1990; II, *Wirkungsgeschichte der Rhetorik*, 1991, 288.

preferenciám, számomra pedig helyenként indokolatlanul kételymentesnek Bene bizalma az intencionáltként felismert tartalmak önzonossága, empirikusan körülhatárolható volta iránt.

Nézzük először azokat az eljárásokat, ahogyan a történeti kommunikációelmélet³³ bá-nik a megelőzőtség tényével és annak konzekvenciáival. A tárgyban korábban tett állítá-saim nagyjából a következőkben összegezhetők.

Az egy-egy horizonton egyáltalán recipiálható szövegeket, beszédmodokat, érvelése-
ket eredetileg intenciók formálták meg. A legtöbb, közhasználatba kerülő és változatos
irodalomhasználati módokban recepciót indító tartalmi vagy formai összetevőnek tisz-
tázható a primér kontextusa és e kitüntetett kontextus³⁴ helye, funkciója a popularizálódó
beszédmodokhoz való viszonylatában. Vitathatatlan jelenség mindennek csupán korláto-
zott hozzáférhetőségi mértéke a későbbi recipiensek számára. Elképzelhető, hogy az
átlagos kommunikátor nem érzi ezt a megelőzőtséget, de a „felkészültebb, a valóság
nyelvi konstruálásának mesterfogásait hatalmukban tartó (és a világ nyelvi konstruáltsá-
gáról tudomással bíró) kommunikátorok” joggal rendelkezhetnek helyzetéhez ilyet.

Bene szerint mindez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a történeti kommunikációelmé-
let éppen történetiségét veszítheti. Arra figyelmeztet, hogy egy kor kommunikációelméle-
ti pozícióinak vizsgálatakor nem tűntethetjük ki – valamiféle konstansnak tekintve – a
nyelv retoricitásából fakadó kétely pozícióját, hiszen ez vagy azzal a következménnyel
járna, hogy eleve a referencialitással szemben a retoricitás túlsúlyát érvényesítő mezőkre
korlátozódnánk; vagy pedig akár Gorgiász óta folyamatosan ezzel a negatív antropológi-
ával mérícskélhetnénk és csak jelentéseket érnénk el, a történeti jelentést (meaning) nem.
Ezzel éppúgy a horizont-elválásztás ellen követnénk el hibát, mint az esztétikai megkü-
lönböltetés esetében, csak ez esetben nem a jelen esztétikai, hanem a múlt egy lételméleti
nézőpontját használnánk egyöntetű interpretációs bázisul. A gorgiászi álláspont képbe
rántása ráadásul nehezen kijátszható következményekkel jár, hiszen a nyelvi megelőzőtt-
ségről való tudomás mint fogalmi megelőzőtség, ha része a rendszernek, jószerével
csakis standard referenciapontként tehető fel. A pozitív és negatív antropológia egyidejű
alternatív elgondolásainak egyaránt lebegésben tartása viszont a Charles Taylor által
felrótt következménnyel járna: a párhuzamos igazságok közötti választás lehetetlenségé-
nek hangsúlyozása jellegzetesen premodern értelmezői pozíciót teremtene. Bene többek
között azt hozza példaként, hogy a ramusi linguistic turn után is működnek „a megisme-
rés és a tudásközvetítés Arisztotelész logikájára és dialektikájára épülő, azaz nem-
retorikai modelljei és eljárásai”, s közejükben a retoricitásból következhető szkepszist
meghaladottnak tekintik. A „mindentudó szkeptikus nézőpont láthatatlan ubiquitása”
helyett Bene szerint annak a dinamikus történetnek az elbeszélése a feladat, hogy „egy
adott korban és kulturális közegben mikor melyik retorikamódusz kerekedett a másik

³³ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995)/5–6, 561–576; KECS-
KEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK,
105(2001)/3–4, 255–284 (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2001b), 280–283; BENE 2001, i. m.

³⁴ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 316–324; vö. SÁRI László, *Érvek
az „utolsó kontextus” mellett*, ItK, 2003, 96–111.

főlé, s mutatkoznak-e ilyen szempontból korszakhatárok, amelyek más eszközökkel nem elérhetők a kutatás számára”.

Szerintem Benének mindebben maradéktalanul igaza van. Éppúgy gondolom, ahogyan ő: „egy adott kor kommunikációs gyakorlatát bár nem kötelező, de tanácsos olyan mód-szerekkel leírni, amelyeknek elméleti előfeltevései nem mondanak homlokegyenest ellent a kortársak kommunikációt illető meggyőződéseinek és vélelmeinek”. Amikor tehát azt hangsúlyozom, hogy nem tesszük rosszul, ha a legreflektáltabb álláspont leírásáról sem mondunk le, ez a szemléleti igényem távolról sem jelenti az örök agnoszticizmus, a gorgiaszi felismerés minden körülmények között való érvényesítését. Ezt megelőzendő hangsúlyoztam minden esetben azt a kívánalmat, hogy a figyelembe veendő álláspontnak reflektálnak kell lennie, vagyis a kommunikáció résztvevőinek horizontján közvetlenül hozzáférhető szemléleti elemként kell feltárulnia.

Saját kutatásaim nagyrészt a realizmus kereteiben gondolkodó kálvinistákat tettek lát-hatóvá, akiknél legfeljebb a fogalmi megelőzöttség kifejezési gondokat okozó kihívása vált reflektálttá. A nyelvi megelőzöttség reflexiójának náluk alig találni nyomát. Nem rájuk, hanem katolikus szerzőkre gondoltam, amikor a közelmúltban – épp Bene kutatá-saira³⁵ hivatkozva – arról írtam, hogy a 17. századra a kortárs európai eszmei-irodalmi tendenciákat legfelkészültebben követő, szűk írói-gondolkodói kör tagjai esetében már reflektálnak tekinthetjük a fama és a gloria az autonóm politikaelméletben kimunkált megítélését. A fama leválasztása a dolgok és a cselekedetek általánosan elismert abszolút értékéhez a közgondolkodás szerint elválaszthatatlanul kapcsolódó spontán bizonyító erőtől, s ezzel szemben formálható, befolyásolható, manipulálható voltának felismerése természetesen a probationes inartificiales egyikét ingatja meg s löki át objektív adottság-ból a retorikai tudománnyal uralható mesterfogások területére, s annak válsága tulajdon-képpen két másiknak, a testisnek és a testis vallomása igazságértékét szavatoló iusiuran-dumnak az értékét is devalválja. Egyáltalában véve: meginog a status coniecturalis során mérlegelt verbális bizonyítékok súlya. Azt is mondhatjuk: sor kerül annak felismerésére, hogy maga a tényállás is verbális természetű.³⁶ Ez azonban nem jár azzal a követke-zménnyel, hogy a 17. századi kommunikátorok és valamennyi utódjuk horizontját a gor-giaszi kétely regisztrálásának szempontjával kell kiegészítenünk. Csak akkor kell így tennünk, ha a tanulmányozott horizonton az idetartozó alapelvek csakugyan reflektáltan feltárulnak. Ennek jele például a retorikaelméletben, ha a praeceptumszerzők a művésze-ten kívüli bizonyítékok számára az artificiálisok között nyitnak új játékkeret. E változás első általam ismert regisztrációja retorikai kézikönyvben az 1709. évi nagyszombati Soarez-átdolgozásban³⁷ érhető tetten. Nagyon jellemzőnek tartom, hogy az argumen-

³⁵ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Csokonyi Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19).

³⁶ KECSKEMÉTI 2001b, i. m., 279.

³⁷ *Manuductio ad eloquentiam seu Via facilis ad assequendam juxta praecepta Soarii, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam, seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in lucem edita. Nunc vero recusa*, Nagyszombat, 1709 (RMK II, 2377).

tationes inartificiales egésze a második traktátusban mint az amplificatio periodorum tizenhetedik lehetséges locusa kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint (többek között) a similitudo, a dissimilitudo, a contraria – ennél mélyebbre lehetetlen süllyedni. De hasonló jel, ha az aktuális kommunikátor szólama az argumenta inartificialia verbális természetére vonatkozó nyílt utalást tartalmaz, például a *Szigeti veszedelem*, amikor kétszer is leszögezi: „Hirrel viseltetnek az hadakozások”.³⁸

Ha nem áll rendelkezésünkre a szerzőtől származó reflexió vagy a szerzőre vonatkozó, az általa kifejtett és az általa ismert tények viszonyának ellenőrzésére alkalmas külső adat, akkor csaknem lehetetlen megkülönböztetni a manipulált és a manipuláló kommunikátor szólamát. A simulatio, a dissimulatio, a dissimulatio artis (sőt a sprezzatura, a Nachlässigkeit) reflektált megfontolásai ugyan – amint Ursula Geitner bizonyította³⁹ – az órától a homo aulicusig széles övezetet uralnak a 16–17. században, mégis kérdéses, hogy helyes-e az ezekhez való hozzáférés elméleti lehetőségét beléptetni egy dekonstrukciós művelet sorba. Azt hiszem, a recipiálható szövegek, beszédmódok, érvelések intenciójáról való értesülés nem állítható, így azok eredeti reflektáltsága a recipiáló horizontján nem tekinthető reflexiónak. A recipiált szövegnek szövegjegyként értett intenciói, illetve forgalmazásának recipiálási módra utaló felkínálásai azonban már részei a képnek, a reflektálásra felhívó közlési és forgalmazási stratégia reflexiót ébreszt.⁴⁰ A retorikai befolyásolás Ramus előtti technológiái például tovább működnek a 16–17. század fordulóján, illetve a ciceroniánus és a rámista modell egyeztetésére jellegzetes szinkretikus oratoria-változat áll elő. A logikai tankönyvek világában hasonló, az arisztotelianizmust és a rámizmust egyeztető szinkretikus művek születnek.⁴¹ Ezek recepciója önmagában nem reflexió a rámizmus tekintetében. E tankönyvekben azonban a rámizmus ritkán marad reflektálatlanul, s a reflexiók recepciója már reflexív potenciált nyer. Az invenció és a diszpozíció két diszciplína közötti helykeresése pedig azzal a következménnyel jár, hogy a retorikai reflexív potenciált a logikai reflexió önmagában is képes megteremteni.

Az utóbbi megállapítás már olyan utat tett láthatóvá, amely direkt reflexió nélküli reflexív terek közelébe vezet. Ezekkel kapcsolatban érdemes hosszabban idézni Tarnai Andor 1971-es, a kritikátörténeti kutatás számára programot adó tanulmányát: „Mint-hogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet téte-

³⁸ ZRINYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651; hasonmás kiadása: utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980, T3r, T4v (VIII, 34. és 49. vsz.).

³⁹ Ursula GEITNER, *Die Sprache der Verstellung: Studien zum rhetorischen und anthropologischen Wissen im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 1992 (Communicatio, 1), 51–106.

⁴⁰ Ezen a helyen vissza kell utalnom azokra a bírálatokra is, amelyek a hermeneutikának a szöveg objektivitása iránti bizalmát érik. A szöveg mindenkorai pluralitása nem csekély mértékben a limináriában és az aktualizáló szövegjegyekben válik láthatóvá.

⁴¹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) (a továbbiakban: BARTÓK 1998), 114–122, 80–97.

lezni, hogy a különböző tudományok és a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamiképpen összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől sem.”⁴² Úgy hiszem, azt is jelentik ezek a szavak, hogy nem is olyan bizzar dolog egy kor gondolkodó embereinek legreflektáltabb csoportjairól akképpen vélekedni, hogy a szellemi tevékenységek bármely típusával kapcsolatban akár más szellemi szférák köréből ismert, onnét átszármaztatható reflexiókat is végiggondolhatnak. E meglátásból született a történeti kommunikációelmélet, amelynek először azt a változatát fejtettem ki, amely az irodalmat szabályozó elméleti diskurzusok feltérképezésekor nem szándékozott megállni azoknál a gondolatköröknél, amelyek az irodalomelmélet régi műfajainak területére sorolhatók. Pedig Tarnai világosan utalt rá, jó ideig tartott, amíg felismertem, hogy a dolog visszafelé is működik: egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti meglátásainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő. Még egy finomságot külön kiemelnék Tarnai idézett szövegéből: a tudományokkal kapcsolatban különbséget tesz „bennük és általuk kifejtett eszmék” között. A megfogalmazásból kibontható, hogy a tudomány a belső, episztemológiai rendszere jelentőségén túl mint aktualizáló-demonstráló nyomóerő olyan tárgyakra is – azok értésére és funkcióira egyaránt – hatással lehet, amelyek a tényleges tárgytól ontológiailag vagy morfológiailag mindig is külön állottak. A Tarnai-tanulmány mindjárt mintaszerűen szemlélteti is e meglátást: a magyarországi irodalmigondolkodás-történet természetes tárgyának, a retorika történetének kutatásán túl a történet retorikájának kutatását is proponálja és kivételes reveláló erővel alapozza meg.

Összegzésül azt mondhatom, a történeti kommunikációelmélet rápillantási módját az egy horizont előidejű megelőzöttségéről való tudomás csak reflektáltság esetén befolyásolja. Ami feljegyzett direkt reflexió nélkül is beindítja a tudási és közlési artikulációk antropológiában való megmérésének szándékát, az a horizonton belüli, egyidejű megelőzöttség. Ebben az értelemben a történeti kommunikációelmélet egyrészt a nyelv, másrészt a szemlélet átlátszatlanságának birodalmába vezet. Nem könnyű kirándulás ez, hanem túlélőtúra, olyan átlátszatlanságok felé, amelyekről a kommunikátor talán nem bír reflektált tudomással, de a kommunikációs teret és időpontot adó közegben közvetlenül érintkezik olyan eszmékkel, amelyekben vagy amelyek által más kommunikátorok reflektált módon ilyen átlátszatlanságokat tolnak elébe.

Szerintem a közvetett beszédaktus irodalmi alkalmazásának egyik, Bene dolgozatában leírt módja, az, hogy „az adott időben és térben érvényes társadalmi kommunikációs mezők mindegyikén belül – elvileg – megismétlődhet az összes többi”, rendkívül komoly megvilágító erővel bír, és ugyanakkor jókora átfedést mutat azzal, amit egyidejű megelőzöttségnek neveztem. Ha egyszer minden egyes elliptikus enthüméma, minden egyes példa és minden egyes saját területéről kimozdított érvelési forma egyben közvetett beszédaktus, akkor éppen a beszédaktus közvetett voltában, egy másik, közvetlen beszédaktushoz való viszonyában ismertük fel a megelőzöttséget. Más nyelvi megformálások,

⁴² TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77, 37.

más tartalmi kifejtettségek és más tematikai összefüggések felidézésének aktusa a Bene értelmezéséből kibomló módon a szöveguniverzum általános jegye, s egyben a szövegaktusok működésének a hermeneutikához legközelebb eső művelete. Ugyanakkor azt hiszem, a skinneri–searle-i keret épp az e felismerés kiteljesítéséhez eminensen szükséges, a nyelv és a szemlélet átlátszatlanságával kapcsolatos megfontolásokat hagy olyan mértékben figyelmen kívül, hogy felhasználását csak rendkívüli mértékben továbbfejlesztett változatában látom lehetségesnek.

A skinneri–searle-i szövegaktus hossz- és keresztmetszeti problémái

A recepcióesztétikával az elsődleges kontextus kezelésének feladatkörében összeilleszthetőként elgondolt skinneri interpretációs módszertannak egy hosszabb időkontinuum szövegeinek történetével kapcsolatos nehézségeit Bene dolgozata megfelelően demonstrálja. Felidézi például Skinner ironikus nyilatkozatát arról, hogy ő maga legfeljebb a politikai diskurzusban használt morális minősítő fogalmak rövid távú változásainak leírásában érzi magát kompetensnek. Bene rögtön rámutat arra, hogy e paradiasztolás technika kora-újkorai retorikai kereteinek megnevezésében Skinner milyen módszertani felületességet követett el, a nyelvi-retorikai megformáltságot illető korabeli elvárás-horizontok megközelítésében milyen felkészületlennek mutatkozott.

A paradiasztoló⁴³ a szövegre ruházható manipulációs műveletek egyik őstípusa, és a linguistic turn utáni értelmezői eljárások mindegyike nagy haszonnal használhatná fel szemléltetésre, minthogy olyan műveletről van szó, amely a referenciák terében sohasem kívánt működni, kizárólag a szövegtérben, sőt éppen abban érdekelt, hogy a szövegmediumot minél átlátszatlanabbá tegye; ugyanakkor recepciója nagyon is az életvilágban kell hogy valóságformáló erővé változzék. A változás – mint Skinner is mondja – rövid távon bekövetkező, s így jól szemléltethet egy eredményesen véghezvitt beszédcselekvést. A művelet azonban hosszú történettel, többek között elméletének kontinuum történetével és felhasználási alkalmainak nem-kontinuum történetével bír. Vajon nem része-e ez a történet is a beszédcselekvésnek? Avagy a cselekvésnek nem része-e a munkaesköz, a vadász cselekvésének nem része-e a nyíl? Mégpedig nemcsak objektumként: a „lővi a nyilat” elsődleges tárgyaként a „lővi a vadat” másodlagos tárgyban értelmet nyerő cselekvési aktus során. Ennél jóval többről van szó, a nyíl konstrukciója, a benne összegződő nyílkészítési hagyományok messzemenően meghatározzák a cselekvés más feltételeit is: a távolságot, amelyről lövést adhatok le, a leteríthető állat méretét, a lövés biztonságát, a roncsolás mértékét. A cselekvés végrehajtása valóban egyetlen rövid aktus, de nem csak egyidejű összetevői vannak. A világ első nyíllövésének teljesülés-feltételei aligha azonosak egy érett technológiai feltételek között véghezvitt nyíllövésével, noha az

⁴³ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 182–184; KECSKEMÉTI Gábor, *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben = In memoriam Verseghy Ferenc, VI, Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003, 37–57, 54–57.

intenciók akár megegyezők is lehetnek. Amiként pedig a legegyszerűbb cselekvésnek is időindexe van, nyilván a verbális cselekvéseknek is megvan a maguk temporalitása.

A beszédaktus-teória skinneri továbbfejlesztésének legproblematisabb pontja – amint Bene is rögzíti – a mondat szintről szövegszintre való kiterjesztés. Itt valószínűleg jóval kimunkáltabb kommunikációs-pragmatikai tipológia szükséges a skinnerinél. Olyasféle, amilyenre Dell Hymes mutatott példát,⁴⁴ megvilágítva, hogy a beszédaktusok beszédeseményekben valósulnak meg, amelyeket beszédhelyzetek tartalmaznak. Az illokúciós szándék és az illokúciós erő nem csak a beszédaktushoz kapcsolhatók, hanem a beszédeseményhez és a beszédhelyzethez is. Ezeknek az esetében pedig az intenció alkalmasint már nem is a kommunikátorhoz, hanem az összetettebb szintű beszédstruktúrákat megalkotó felettes terepkijelölő szándékához köthető. Az irodalmi műfajok tipikus egységeként a beszédesemény gondolható el, a beszédhelyzet pedig gyakran ceremóniális keretet biztosít a kommunikációnak. A szerveződésnek ily magas szintjein már egészen biztosan csak társas intenciókról beszélhetünk, hiszen a kommunikációs tér megformálásában szerepet kapó résztvevők egyenkénti illokúciós szándékai részint láthatatlanná válhatnak, részint egybeesésükre a legcsekélyebb garancia sincs, részint tőlük független társas funkciókba rendeződnek. Kérdés, hogy ennyi kommunikátorral számolva mennyiben tartható még fenn a szöveg szubsztanciális felfogása, a logikailag egyetlen helyes jelentésről szóló hipotézis. A szándékolt jelentés mibenlétének megválaszolása lényegében annak a beállításnak a következménye, hogy milyen szélesre tárjuk a látószöveget, kik azok a kommunikátorok, akiknek intencionált illokúcióit még hajlandóak vagyunk meglátni. Ráadásul ezek az illokúciók nem állnak sorban: a perlokúció, amely egy illokúció mögött áll, nem szükségképpen valamely, a tágabb körben álló kommunikátor illokúciójából áll elő, minthogy lehetséges, hogy a beszélő arról semmiféle tudomással sem bír. Egy ilyen kiterjedésű térség feltáráshoz már az elvárás horizont vizsgálatának összes jaussi kellékei megkívántatnak.

Láttuk már az imént, hogy a beszédaktus-elmélet standard változatai hajlamosak megfeledkezni az időindexről, minthogy a legegyszerűbb, modellként használt beszédaktusok még perlokúciójukkal együtt számítva is az effajta szimplifikációt felkínálónan rövid idő alatt végbemennek. A beszédesemény és a beszédhelyzet időindexe azonban első látásra is nyilvánvaló, illokúciós szándékok, illokúciós erők és perlokúciók egész sora mutatkozhat meg ezekhez kapcsolódva.

A beszédesemény esetében a megnyugtató megoldást Bene dolgozata lényegében felkínálja. Abban a körülhatárolásban, amellyel a szövegaktust tematikailag és az egyes tematikai körökben műfajelméletileg–műfajelmélet-történetileg is elrendezett pozíciókhoz kapcsolja, nem nehéz a szövegaktust és a beszédeseményt egymásnak megfeleltetni. A beszédhelyzetről mint orientációs pontról azonban Bene lemond, amikor nem „a kommunikáció intézményesült társadalmi fórumai”, hanem a tematikus terek irányába lép. A szövegaktus ill. a beszédesemény valóban ebben az irányban táru fel, a beszéd-

⁴⁴ DELL HYMES, *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata* (1974), ford. CSEPELI György = *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, vál., szerk. PLÉH Csaba, SIKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, I–II (a továbbiakban: PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988), II, 86–132.

helyzet azonban pontosan a „valódi helyeken” érhető el: a templomban, az udvarban, a tanácsházban és hasonlóknban. Szerintem nagyszerű alkalmat szalasztunk el, ha ezeket nem használjuk fel a rendszerépítésben. Hadd világítsam meg ezt egyetlen példával. A közvetett beszédaktus Bene által leírt irodalmi működési módjához két diskurzus szükséges: egy a maga tematikai helyén, és egy transzponált, amelyet kimozdítottak saját területéről. Csáky István *Politica philosophiai okoskodás-szerint való rendes életnek példája* című írásában a „Vezér nélkül az Ország meg nem álhat” politikaelméleti tétele a „Sine forma materia absolute nequit existere” fizikai tételéből bomlik ki.⁴⁵ A transzponálás enthümematikus és parabolikus műveletssorral is előállhatott (lehet például a következő szillogizmus enthümematikus formája: 1. a vezér olyan az ország számára, mint a forma az anyag számára, 2. forma nélkül nem létezik anyag, 3. tehát vezér nélkül nem létezhet ország; vagy levezethető a következőből: az ország vezérének szükségességét az anyag formájának szükségessége példázhatja). Azonban egy beszédhelyzethez képest már egyetlen transzponált diskurzus is lehet közvetett beszédaktus, amennyiben nem minden tekintetben a konvenciók, elvárások megkívánta műveletssort végez el, így részben a beszédhelyzet rendeli hozzá a műfaji váradalmakat. A nem konvencionális helyszínre transzponált tematikai kategória természetesen torzulást szenved az adekvát helyszínen való kifejtéséhez képest – de vajon nem épp ilyen torzulásokra vadászunk? Nem épp azért készítünk-e rendszert, hogy láthassuk a rendszerbontó eseteket is?

A skinneri–searle-i szövegaktus résztvevőket illető problémái

A beszédaktusok elméletének Austin és Searle által kidolgozott klasszikus változatai (ún. standard elméletei) a beszélőt és a hallgatót vették tekintetbe. Herbert H. Clark és Thomas B. Carlson 1982. évi tanulmányaig kellett várni arra, hogy a résztvevők jóval árnyaltabb tipológiája megszülessék, amely már világos különbséget tett a címzett és a hallgató között, és rámutatott arra, hogy az illokúciós aktusok gyakran nem csak vagy nem is elsősorban a címzetteket célozzák. Kiemelték, hogy „a standard elméletek semmit sem mondanak azokról az illokúciós aktusokról, amelyek a címzettektől különböző hallgatókra irányulnak.”⁴⁶ Ezekhez képest a hallgatók további csoportjait különítették el: a címzettek és a mellékszereplők együttesen a résztvevők nevet kapták, azok a hallgatók pedig, akiknek a részvétele az illokúciós aktusban nem áll a beszélő szándékában, a meghallók vagy kihallgatók elnevezést. A résztvevők felé irányuló illokúciós aktusok alapvető típusaként az informálót nevezték meg, kifejtve, hogy a címzettek felé irányuló illokúciós aktusokat is informálók segítségével hajtjuk végre.

Megfontolásaiknak nagy szerepük van a közvetett illokúciós aktusok megítélésében is. A lineáris mellett felismerték ugyanis a laterális közvetett illokúciós aktust, amelyben a

⁴⁵ CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* (1664–1674), kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum, 1992, 24, 61.

⁴⁶ Herbert H. CLARK, Thomas B. CARLSON, *Beszédaktusok és hallgatók* (1982), ford. SIKLAKI István (a továbbiakban: CLARK–CARLSON 1982/1988) = PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988, i. m., I, 124–177, 136–137.

közvetlen és a közvetett címzett nem azonos.⁴⁷ Dolgozatának nagyon hangsúlyos helyén teszi fel Bene azt a kérdést: „miért használ valaki indirekt szövegaktust valamely tartalom közlésére?” Azt hiszem, a válaszba kitűnően beépíthetők azok a megfigyelések, amelyeket az amerikai szerzőpár annak a látszatnak a hasznosságáról tett, amikor a laterális illokúcióval élő beszélő látszólag nem a közvetett címzethez beszél, hanem valaki máshoz.

Clark és Carlson a hallgatók csoportjai megkülönböztetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak, azonban a beszélő lehetséges szerepeit csupán egy lábjegyzetben említették, Erving Goffman nyomán különböztetve meg néhány beszélői szerepet, így az animátorét (aki kimondja a szavakat), a szerzőét (aki kiválasztotta a kifejezendő érzelmeket és az azokat kódoló szavakat) és a meghatalmazóét (aki elkötelezett annak, amit a szavak mondanak).⁴⁸ A beszédaktus alkalmával valójában csak az animátor fizikai jelenléte elengedhetetlen, a szerző is, a meghatalmazó is elgondolható távollévőként, ugyanakkor jelentőségük rendkívül nagy lehet (például a vallási kommunikációban az isteni meghatalmazó biztosítja a magát gyakran egy legitimnek tekintett szerző szavaival kifejező animátor szavainak apodeiktikus érvényét⁴⁹). Ilyen módon a beszédaktus időbeli vetülete rendkívüli módon kiterjedhet, vagyis nemcsak horizontális, hanem vertikális kontextusa is teremődik. De hasonló időbeli távolsággal számol az ekvipotencialitás elve is, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a résztvevők közül a címzett kijelölése akár jelentős mértékben elhalasztott lehet a beszédcselekvés fizikai megvalósulásához képest.⁵⁰ Mindezek után a beszédaktus nem szűkíthető többé egydimenzióssá, a történet egy pontjává, hanem történetben álló történetként gondolható el. A recepcióesztétika befogadói horizontjainak egymásutánjában részes hallgatók viszont (a legelső befogadás hallgatói kivételével) csak a beszédaktus kihallgatói, ratifikálatlan résztvevői lehetnek, akiknek a számára az informálókra ruházott illokúciós jelentéstartalom már nem férhető közvetlenül hozzá, legfeljebb rekonstrukció tárgya lehet. Az e rekonstrukció által áthidalandó szédítő mélységekről pedig igazán élénk képet nyerhetünk, ha az Austin nyolcadik előadásában adott definíciót idézzük fel: az illokúciós aktus a valami mondásakor elvégzett aktus, szembeállítva a valami mondásának aktusával.⁵¹

Vannak tehát a beszédaktus-elméletnek olyan továbbfejlesztései, amelyek exponálnak és részben meg is oldanak olyan problémákat, amelyeket a skinneri elmélet reflektálatlanul hagyott, más problémákat pedig elég világosan más szemléletű közelítésekhez utalnak tovább. A Bene által jelzett nehézségek a hosszabb időkontinuum átfogására való képtelenséggel kapcsolatban részben áthidalhatók e továbbfejlesztések segítségével. Észrevételem lényege tehát: a Bene által javasolt célt, hogy a történeti kommunikációelméletet „a hermeneutikai kompatibilitás megőrzésével egy intencionalista szövegaktus-

⁴⁷ CLARK–CARLSON 1982/1988, *i. m.* = PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988, *i. m.*, 165–168.

⁴⁸ CLARK–CARLSON 1982/1988, *i. m.* = PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988, *i. m.*, 138.

⁴⁹ KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 56–57.

⁵⁰ CLARK–CARLSON 1982/1988, *i. m.* = PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988, *i. m.*, 155–157.

⁵¹ JOHN L. AUSTIN, *Hogyan cselekedjünk szavakkal?* (1962), ford. PLÉH Csaba = PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI 1988, *i. m.*, I, 14–29, 24.

elmélet irányába” építsük tovább, váltsuk valóra akképpen, hogy a szövegaktus-elméletet nem eredeti skinneri változatában és searle-i implikációival integráljuk, hanem a beszédaktusok újabb, bizonyos tekintetben felkészültebb elméleti változataival továbbgondoljuk azt.

A történeti kommunikációelmélet új konstrukciója

Kálmán C. Györgynek arra a nagyon tanulságos megfigyelésére szeretnék utalni, amely szerint a beszédaktus-elméleten alapuló irodalom-megközelítések intencionalista és kontextualista változatai „valami módon ismétlik mintegy a strukturalizmus és a kommunikációorientált irodalomelmélet ellentétét.”⁵² A szándékolt illokúciót hangsúlyozó intencionalizmus számára talán elegendő egy szövegimmanenciát feltevő strukturalizmus, az intenció belső összetettségével, az intenciótól megkülönböztetendő illokúciós nehézkedési erővel és a perlokúcióval foglalkozó kontextualizmus számára azonban kommunikációorientált irodalomelméleti rendszer szükséges. A kommunikációorientált irodalomelméleti rendszerek, mint pl. az irodalomszociológia, a történeti poétika és mások között nagy hangsúllyal jelenhet meg a recepcióesztétika, amelynek az elvárási horizont feltárása iránti érdeklődése különösen jól kielégíteni látszik az újabb beszédaktus-elméletek által megkívánt módszertani igényeket. Egyáltalán nem látom reménytelennek Bene azon ötletét, hogy részben a recepcióesztétikából válhatna a közlés pillanatszerű tartalmára figyelő Skinnerrel együttműködő, a közlésben implikált hosszú távú összetevőket kezelni képes poétikai elmélet.

Ugyanakkor megoldásom körmönfontabb is a Benéénél. Míg ő recepcióesztétikát és szövegaktus-elméletet úgy alkalmazna együttesen, hogy az elsődleges kontextus kezelésével a szövegaktus-elméletet hatalmazza fel, a további kontextusokat a recepcióesztétika kezelésében hagyja, az én elgondolásomban a recepcióesztétika az elsődleges kontextus tanulmányozásának módszertani összetevőjeként is megjelenik, ezen a helyen alárendelve a szövegaktus-elmélet taxonómiájának. E különbség egyetlen oka az a nagyobb összetettségi mérték, amelyet a szövegaktus horizontális és vertikális kontextusában egyaránt megjeleneni érzek.

Épp a szövegaktus-elmélet szereplése által viszont a történeti kommunikációelmélet, amelynek korai változatában az elvárási horizontot vizsgáló módszer csupán érdeklődésében és preferált kapcsolat-felvételi módjában különbözött a recepcióesztétikáétól, jelentős módszertani megújulást él át. Ugyanakkor sajátos módon az új konstrukciónak a recepcióesztétika felé való nyitottsága is megnő. A történeti kommunikációelmélet ugyanis eddig a recepcióesztétika mellett épült, oly módon, hogy az esztétikai aspektust elhanyagolta. Most, hogy az elsődleges kontextust feltáró önálló módszertani érdek hangsúlyos kimondásával „az univerzális igényű esztétikai térszémét temporális önrefle-

⁵² KÁLMÁN C. György, *A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet* = SZILI 1992a, i. m., 199–238, 238; ill. KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Bp., Akadémiai, 1990 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 12), 125.

xióra sarkallhatja”,⁵³ semmi akadályja többé, hogy lelkesen üdvözlje a további kontextusok esztétikai kóddal operáló felnyitó műveleteit. Ezen a ponton, a preesztétikai hagyománytörténés irodalomesztétikai felmérésének erőterében talán elkezdődhet az, amit Bazsányi Sándor kívánatosnak tartott: „történetileg párbeszédbe állítani a premodern irodalmi tapasztalat és a modern esztétikai tapasztalat dinamikus kettősségét”.⁵⁴ Ezen a módon teljesezhetnek be Szilasi László várakozásai:⁵⁵ az olvasás mint konstitutív erő autonóm irodalmi létformát teremthet a historia litteraria elsődleges kontextusához tartozó szöveg számára is. És ebben a térben lehet Oláh Szabolcsnak is igaza, aki mindig is a nem-esztétikai tartalmak esztétikai összetevőket is megérintő befogadásának jelentőségét hangsúlyozta.⁵⁶

Különben a régi magyar irodalomnak olyan rendszerszerű leírása is lehetséges, amely éppen ilyenként rajzolja ki annak egyes sajátosságait. Ha Niklas Luhmann rendszerelméletének kategóriáiban próbáljuk artikulálni eredményeinket: a funkcionálisan elkülönülni kezdő, leendő autopoétikus szociális rendszerként elgondolt régi magyar irodalom diffúz funkcióintegrációban tart a vallás, az erkölcs, a politika, a tudomány funkciói mellett alkalmasint már esztétikai funkciókat is.

⁵³ BAZSÁNYI Sándor, *Zár és nyit (és nyit és zár)* [recenzió a következőkről: BARTÓK 1998, *i. m.*; KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*], BuKsz, 13(2001)/1, 43–49 (a továbbiakban: BAZSÁNYI 2001), 46.

⁵⁴ BAZSÁNYI 2001, *i. m.*, 46.

⁵⁵ SZILASI László, [Recenzió a következőkről: KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*], ItK, 104(2000)/1–2, 240–250; SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BuKsz, 13(2001)/3, 258–264; *ua.* = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003³, 240–252.

⁵⁶ OLÁH Szabolcs, *Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat (A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)*, ItK, 1996, 582–612; OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csoknai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 22).